

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

در امتداد هیرمند

نوشته ایرج شهرامی پور

انتشارات ارسطو

۱۳۹۶

شابک: ۲ - ۱۴۰-۴۳۲-۶۰۰-۹۷۸

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۶۶۳۵۲

عنوان و نام پدیدآور: در امتداد هیرمند/ نوشته‌ی ایرج شهرامی پور.

مشخصات نشر: مشهد: ارسطو، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۱۳۰ص.: مصور؛ ۱۴/۵×۲۱/۵س.م.

موضوع: رود هیرمند

موضوع: *Helmand River (Afghanistan and Iran)*

موضوع: رود هیرمند -- حق آب

موضوع: *Helmand River (Afghanistan and Iran) -- Water rights*

موضوع: ایران -- مرزها -- افغانستان

موضوع: *Iran -- Boundaries -- Afghanistan*

موضوع: افغانستان -- مرزها -- ایران

موضوع: *Afghanistan -- Boundaries -- Iran*

رده بندی دیویی: ۷۴۲/۹۵۵

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۹د۴/ش/DSR۲۱۷۸

سرشناسه: شهرامی پور، ایرج، ۱۳۵۱ -

وضعیت فهرست نویسی: فیا

نام کتاب: در امتداد هیرمند

مؤلف: ایرج شهرامی پور

ناشر: ارسطو (با همکاری سامانه اطلاع رسانی چاپ و نشر ایران)

صفحه آرای، تنظیم و طرح جلد: پروانه مهاجر

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۶

چاپ: مدیران

قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

شابک: ۲-۱۴۰-۴۳۲-۶۰۰-۹۷۸

تلفن های مرکز پخش: ۳۵۰۹۶۱۴۵ - ۳۵۰۹۶۱۴۶ - ۰۵۱

www.chaponashr.ir

انتشارات ارسطو

چاپ و نشر ایران

روزگاری شُرشر آب‌های هیرمند، کوک نغمه‌های پرندگان
خوش آواز و رنگارنگی بود که از اقصا نقاط جهان در آبگیرهای
این رودخانه زندگی می‌کردند.

دیرگاهی است که تور سپید ماهیگیران، همچون تارهای
عنکبوت در تندباد خشکسالی‌ها از هم گسسته شده است.

هنوز تختک‌های هامون با چشمانی خشکیده و نگران، ردّ پای
دامدارانی را که با توتین‌های خود در نيزارهای انبوه به چرای
گاوان شیرده خود مشغول بودند، به یاد دارند.

افسوس که دستکاری انسان در چرخه طبیعی هیرمند، آن
همه شور و نوا را از بین برده و ماهیان را که نماد حیات بشری
هستند در معرض نابودی و انقراض قرار داده است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۹	مقدمه
۱۱	معنی واژه هیرمند
۱۱	رود هیرمند
۱۳	رود هیرمند در منابع کهن
۱۵	سرچشمه هیرمند
۱۶	آرامگاه هیرمند
۱۷	پیشینه تاریخی هیرمند
۱۹	سدها و بندهای معروف هیرمند
۲۱	سد کجکی
۲۲	بند کمال خان
۲۳	رود پریان (رود مشترک)
۲۵	کانال شیردل
۲۵	کانال گلگیر
۲۶	رود سیستان
۲۸	هیرمند در ایران

صفحه	عنوان
۳۰	سدّ جرّیکه (jarrike-a)
۳۲	چاه نیمه‌ها
۳۴	کانال چاه نیمه چهارم
۳۵	کانال کفتارگی (kaftargi)
۳۷	تأمین آب شهر زاهدان
۳۸	سدّ کُهک (kohak)
۴۰	کانال حسنکی (hasanaki)
۴۲	سرریز حَسَنکی
۴۴	سدّ زهک
۴۷	کانال شهر
۴۹	کانال طاهری
۵۱	لُخَشَک
۵۳	سدّ سیستان
۵۶	رود شيله
۵۷	ویژگی‌های شيله
۵۹	هامون
۶۱	هامون هیرمند
۶۲	هامون صابوری
۶۳	هامون پوزک
۶۵	نام‌های دریاچه هامون
۶۵	حوضه آبریز هامون
۶۵	دریاچه هامون در تاریخ

هامون در ادبیات و اسطوره شناسی	۶۶
توصیف سوشیانت	۶۷
نقش هیرمند در پیدایش تمدن‌های بزرگ	۶۸
تمدن‌های کهنی که در امتداد هیرمند شکل گرفته‌اند	۶۸
زاهدان کهنه	۶۹
رام شهرستان (دشت باباجی)	۷۲
دهانه غلامان	۷۵
کوه خواجه	۸۰
شهر سوخته	۸۳
پوشش گیاهی سواحل هیرمند	۸۶
پوشش گیاهی دریاچه هامون	۸۸
آبزیان رودخانه هیرمند و هامون	۸۹
ماهی انجک (<i>anjak</i>)	۸۹
ماهی سفید زابلی (شیزوتراکس)	۹۰
ماهی کپور	۹۱
ماهی طوفان (بیگ هد)	۹۲
ماهی کپور نقره‌ای (فیتوفاگ)	۹۳
ماهی آمور	۹۴
مار ماهی	۹۴
ماهی چُلُک (<i>chollok</i>) (یا گرگک <i>gargak</i>)	۹۵
ماهیگیری	۹۶
ماهیگیری با بوک (<i>book</i>)	۹۷

ماهیگیری با لر (lar)	۱۰۰
ماهیگیری با ورزنک (varzanak)	۱۰۱
وضعیت پرندگان در هیرمند و هامون	۱۰۳
وضعیت زیست بوم چاه نیمه‌ها	۱۰۶
بازی‌های آبی رایج در کرانه‌های هیرمند	۱۰۸
نیم‌لک بازی (nimalak bazi)	۱۰۹
لگوشتک (lagushtok)	۱۱۱
تأثیر خشکسالی بر ماهیان هیرمند و هامون	۱۱۲
پیامدهای خشکسالی هامون بر نیزار نشینان	۱۱۴
دامداری در کناره‌های هیرمند و هامون	۱۱۵
صنایعی که با خشکی هیرمند و هامون در حال از بین رفتن هستند ...	۱۱۶
توتن سازی (tuten)	۱۱۷
پرده بافی	۱۱۹
چپر بافی (chappar)	۱۲۰
جارو بافی	۱۲۳
پیامدهای خشکسالی در کلّ سیستان	۱۲۵
آثار دیگر نویسنده	۱۲۷
منابع و مآخذ	۱۲۸

به نام خداوندانای راز

مقدمه

رودخانه هیرمند یکی از رودخانه‌های مهم آسیاست که از کوه‌های بابای افغانستان سرچشمه گرفته و پس از طی مسافتی ۱۱۰۰ کیلومتری به دریاچه هامون می‌ریزد.

این رودخانه هزاران سال است که با مایع حیات بخش خود روح زندگی را در کالبد ساکنین سواحل خود و هامون زنده نگه داشته است. تمدن‌های کهنی به واسطه این رودخانه شکل گرفته‌اند که تعدادی از آنان جزء پیشرفته‌ترین شهرهای باستانی جهان محسوب می‌شوند.

تا قبل از جدایی افغانستان از ایران مشکلات کنونی آبرسانی و آب دهی هیرمند به سیستان و دریاچه هامون وجود نداشت. پس از تقسیم مرزهای جغرافیایی جدید و شکل‌گیری افغانستان، علی‌رغم موافقت‌نامه‌های متعدّد میان دو کشور، افغان‌ها تمایل زیادی به پایبندی به موافقت‌نامه‌های آبی نشان نداده‌اند و با ساختن بندها و سدهای بزرگی همچون سدّ کجکی و بند کمال خان، همچنین اقدامات دیگر، باعث شده‌اند تا رودخانه هیرمند آبی برای

رساندن به تالاب هامون که یکی از بزرگ ترین تالاب‌های آب شیرین جهان است نداشته باشد.

کتاب پیش رو علاوه بر نگاهی مختصر به سرچشمه و حوضه آبریز هیرمند، مروری بر تاریخچه حقایق ایران از این رودخانه و پیامدهای خشکسالی بر ساحل نشینان هیرمند و هامون دارد. در این میان به اقتضای سخن، سدها، بندها، کانال‌های آبرسانی، صنایع دستی و سنتی وابسته به آب، بازی‌های محلی آبی و فراخور کتاب بیان شده است.

در پایان از آقای مهرالله ریگی ساکن زهک، که شرح مفصّلی از انواع ماهیان رودخانه را بیان نموده‌اند و همچنین آقای فردین شهرامی پور که در تهیه مطالب و تصاویر بنده را همراهی کرده‌اند تقدیر و تشکر می‌کنم.

امیدوارم کتاب پیش رو مورد قبول علاقه مندان به هیرمند و هامون قرار گیرد.

ایرج شهرامی پور

اردیبهشت ۱۳۹۶

معنی واژه هیرمند

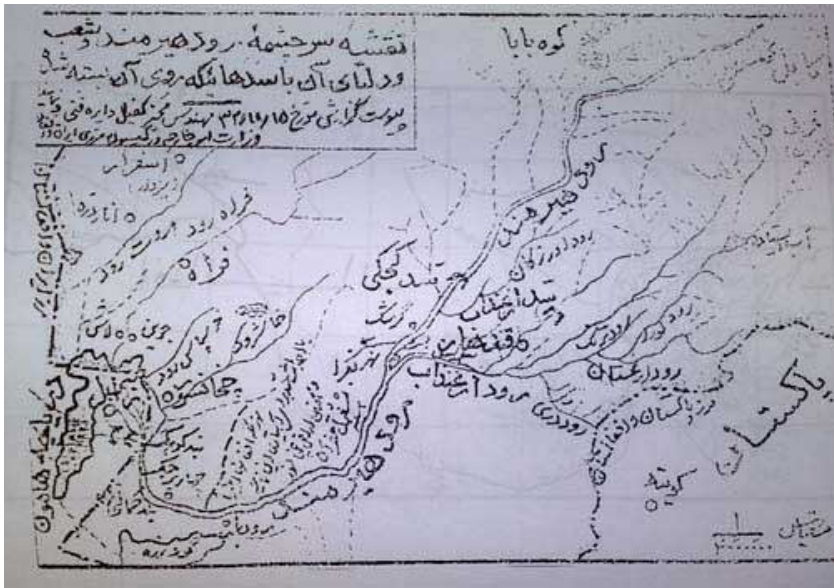
هیرمند واژه‌ای کهن و فارسی است، مرکب از دو پیکره «هیر» به معنای «آب» و «مند» به معنای دارنده که بدین ترتیب هیرمند به معنای «دارنده آب» است. همانند هنرمند که به معنای دارنده هنر است.^۱ در فرهنگ نام‌ها، هیرمند، در اوستایی به معنای پل و دارنده سد و بند نیز معنا شده است.

رود هیرمند

هیرمند یا **هلمند** نام رودی است که از استان هلمند افغانستان روان شده و به دریاچه هامون که دریاچه‌ای مشترک بین افغانستان و ایران است می‌ریزد. رود بزرگ هیرمند از رودهای پرآب افغانستان و آسیا به شمار می‌رود که سالانه میلیاردها متر مکعب آب در آن جریان می‌یابد و طول آن ۱۱۰۰ کیلومتر است و از این رو طولانی‌ترین رود واقع بین سند و فرات به شمار می‌آید.

۱. خلیج امیرحسینی، یوسف و علیرضا نجفی، ۱۳۹۰، مروری بر تاریخچه تدوین توافقنامه‌های رودخانه مرزی هیرمند بین ایران و افغانستان، همایش بین‌المللی دانش سنتی مدیریت منابع آب، یزد، مرکز بین‌المللی قنات و سازه‌های تاریخی آبی

«این رودخانه از جنوب باختری کابل پس از پیوستن به رودخانه دیگری بنام ارغنداب گذشته و در مسیر خود از ولایت‌های هلمند، قندهار و نیمروز می‌گذرد» این رودخانه، در محل بند کمال خان واقع در خاک افغانستان تغییر مسیر داده و به شمال منحرف می‌گردد. از بند کهک مطابق تحدی حدود سیستان در تاریخ ۱۹۰۵ م، مرز ایران و افغانستان است و از این جانهرهای متعددی از هیرمند به داخل ایران جاری می‌شود و پس از مشروب ساختن اراضی سیستان مازاد آن به دریاچه «هامون» می‌رود.^۱

۱. روزنامه اطلاعات شماره ۷۲۴۵ - پنج شنبه هجدهم خرداد ماه ۱۳۲۹

رود هیرمند در منابع کهن

«نام این رود به ریخت‌های هیرمند، هلمند، هندمند، هیلمن و هیرمن نیز در متون گوناگون تاریخی و گیتاشناسی آمده است. همچنین نام این رود در اوستا به شکل هتومنت Haetumant ذکر و به معنای عام، سرزمینی که زود سیراب می‌شود را نیز دارد. از سوی دیگر رومیان و یونانی‌ها این رود را Etymandros یا Erymanthus می‌خواندند^۱. بخش نخست این نام معنای «بنداب یا ورغ یا سد» را می‌دهد و «منت» نیز همان «مند» در فارسی کنونی است که معنای دارندگی را می‌رساند. پس نام این رود به معنای پرخوردار از بند می‌باشد.

رومیان و یونانی‌ها این رود را Etymandros یا Erymanthus می‌خواندند.

نام این رود در شاهنامه فردوسی نیز آورده شده است:

فرستاده‌ای برگزید ارجمند چو آمد به نزدیکی هیرمند

همچنین در گرشاسپنامه اسدی:

بُد آب خوش و بیشه و کشتمند دو منزل زمین تا لب هیرمند

۱. خلیج امیرحسینی، یوسف و علیرضا نجفی، ۱۳۹۰، مروری بر تاریخچه تدوین توافقنامه‌های رودخانه مرزی هیرمند بین ایران و افغانستان، همایش بین‌المللی دانش سنتی مدیریت منابع آب، یزد، مرکز بین‌المللی قنات و سازه‌های تاریخی آبی

و در شعرهای قطران تبریزی:

وزیغ او ستوده شود پیل و ازدها از دست او شکوه بردنیل و هیرمند

همچنین در وندیداد در فرگرد نوزده، پاره‌های ۳، ۳۹، ۶۵ و ۶۹ همچنین فرگرد یکم پاره ۱۳ از این رود به هتئومنت یاد شده و سرزمینی را که این رود در آن جاری است به همین نام نامیده است. همچنین در فصل بیستم بندهشن پاره‌های ۶، ۱۷، ۲۱ و ۲۲ از این رود یاد می‌شود.^۱

نبردهای معروفی همچون نبرد رستم و اسفندیار در سواحل این رود صورت گرفته است و شاعر حماسی ایران، فردوسی، به صورتی کاملاً آشکار در این نبرد به رودخانه هیرمند اشاره کرده است.

بیامد چنان تا لب هیرمند همه دل‌پراز باد و لب‌پرزنند...
گذشت از لب رود و بالا گرفت همی ماند از کار گیتی شگفت
چو رستم برفت از لب هیرمند پراندیشه شد نامدار بلند...^۲
چو آمد به نزدیکی هیرمند فرستاده‌ای برگزید ارجمند...^۳

۱. مقاله سیستان سرزمین اساطیر - اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری - ستاد تسهیلات مسافرین نوری شهرستان زابل

۲. شاهنامه فردوسی، نبرد رستم و اسفندیار، براساس چاپ مسکو، دکتر سعید حمیدیان، جلد ۶، دفتر نشر داد، ۱۳۷۴

۳. همان منبع، پادشاهی بهمن اسفندیار صد و دوازده سال بود.

سرچشمه هیرمند

کوه‌های بابا سرچشمه رودخانه بزرگ هیرمند محسوب می‌شوند. کوه بابا نام رشته کوهی مرتفع در ولایت بامیان افغانستان است که در بین هندوکش و فیروز کوه واقع شده و به طرف غرب به مسافت ۲۰۰ کیلومتر امتداد دارد. ارتفاع این کوه از ۴۰۰ تا ۵۱۴۰ متر می‌رسد و قلّه معروف آن شاه فولادی (Shah Fuladi) نام دارد که ارتفاعش به ۵۱۳۵ متر می‌رسد.

آرامگاه هیرمند

رودخانه هیرمند با گذر از شهرها، روستاها و دشتهای زیادی در افغانستان و ایران، پس از طی مسافتی طولانی به دریاچه هامون وارد شده و در آن آرام می‌گیرد. این رودخانه در منطقه کُهک به دو شاخه «رود پریان و رود سیستان» تبدیل می‌شود.

اما قبل از پرداختن به این رودها به پیشینه تاریخی هیرمند در بین کشورهای ایران و افغانستان می‌پردازیم.

پیشینه تاریخی هیرمند

«پس از جدایی افغانستان از ایران در سال ۱۸۵۷ میلادی، تلاش زیادی برای تعیین خط مرزی بین دو کشور صورت گرفت، اما مهمتر از حکمیت برای تعیین خط مرزی، نحوه استفاده از منابع آب مشترک دو کشور بویژه در دشت سیستان و رودخانه مرزی هیرمند می باشد. به همین دلیل از بدو جدایی دو کشور، در همه حکمیت‌های خط مرز، به گونه‌ای حکمیت در مورد آب و حقایق دو کشور از رودخانه هیرمند نیز مورد بررسی و اعلام نظر قرار گرفته است از جمله حکمیت‌های مذکور می توان به حکمیت گلداسمیت (۱۸۷۲)، مک ماهون (۱۹۰۵) و نیز کمیسیون دلت (۱۹۵۱) اشاره نمود.

همچنین توافق نامه هایی بین دو کشور برای استفاده از آب رودخانه هیرمند صورت گرفت (مانند توافقنامه ۱۳۱۷) که با وجود امضا از جانب مقامات دو کشور، بنا به دلایلی عملیاتی نگردید. سرانجام در سال ۱۳۵۱ معاهده نحوه استفاده از آب رودخانه مرزی هیرمند بین دو کشور امضا و مبادله گردید.^۱ اما دولت افغانستان از آن زمان تاکنون تعداد زیادی نهر و رودخانه غیرمجاز از رودخانه هیرمند احداث کرده که این موضوع خود یکی از دلایل کاهش آب

۱. خلیج امیرحسینی، یوسف و علیرضا نجفی، ۱۳۹۰، مروری بر تاریخچه تدوین توافقنامه‌های رودخانه مرزی هیرمند بین ایران و افغانستان، همایش بین المللی دانش سنتی مدیریت منابع آب، یزد، مرکز بین المللی قنات و سازه‌های تاریخی آبی

ورودی هیرمند به ایران است و باعث شده تا هامون خشک شود.

نکته قابل ملاحظه دیگر این است که در مادهٔ دوّم قرارداد ۱۹۳۹ صراحتاً ذکر شده است که «برای آن که از ده چاربرجک الی بند کمال خان زاید بر مقدار آبی که فعلاً برده می‌شود مصرف نگردد، دولت افغانستان تعهد می‌کند که در فاصلهٔ مزبور علاوه بر انهاری که جاری بوده و هست نهر دیگری احداث و یا تعمیر ننماید.»^۱ همچنین در مادهٔ هشتم این قرارداد نیز «دولتین متعهد می‌شوند که هیچ گونه اقدامات و عملیات از بند کمال خان تا بند دوست محمد خان سیخ سر که مقسّم آخرین است نخواهند کرد که موجب نقصان یا نکت میزان سهم هر یک از طرفین بشود.»^۲

۱. دکتر محمدتقی رخشانی، مرزبندی‌های سیستان در تاریخ معاصر ایران، انتشارات تفتان، زاهدان، ۱۳۸۵

۲. همان منبع

سدها و بندهای معروف هیرمند

«از گذشته‌های دور در مسیر این رود سدها و بندهای متعددی بنا شده که ردّ پای تعدادی از این بندها در منابع تاریخی همچنان موجود است. به عنوان مثال در «زین الاخبار نوشته گردیزی» در مورد رود هیرمند و بندهای آن موارد زیر را می‌توان مشاهده کرد:

سیستان در گذشته دارای سدها و بندهای زیادی بوده است که تعدادی از آنها بر اثر خشکسالی و بی‌آبی از کار افتاده‌اند و یا بر اثر حمله بیگانگان خراب و ویران شده‌اند. بنای قدیمی ترین سد سیستان را به جمشید نسبت می‌دهند که اولین پادشاه اسطوره‌ای و مؤسس اولین سلسله پادشاهی ایران به شمار می‌آید. بنای این سد و دوران بهره برداری از آن به حدّی قدیمی است که کسی نام دقیق آن را نمی‌داند، اما عده‌ای سد کوشک را سد یاد شده می‌دانند.^۱»

تعدادی از سدها و بندهای قدیمی و جدید هیرمند عبارتند از:

- سدّ کوشک
- سدّ هاونک
- سدّ کجکی

- سدّ رودبار
- سدّ کهک
- سدّ زهک
- سدّ جرّیکه
- سدّ سیستان
- سدّ پریان
- بند کمال خان
- سدّ شیردل
- سدّ گلگیر
- سدّ چاه نیمه ۱
- سدّ چاه نیمه ۴